

MAJA WOJCIECHOWSKA

OPEN ACCESS – NOWY MODEL ZARZĄDZANIA WIEDZĄ W SPOŁECZEŃSTWIE INFORMACYJNYM

1. WPROWADZENIE

W erze społeczeństwa informacyjnego efektywne zarządzanie wiedzą i informacją nabiera coraz większego znaczenia. Rośnie świadomość zarówno wielości informacji, jak i jej roli w życiu każdego człowieka. Coraz bardziej, oprócz samej informacji cenione są jej takie cechy jak:

- jakość informacji, czyli jej rzetelność i profesjonalizm,
- zwięzłość i wysoki poziom relewancji informacji,
- szybkość dostępu, która wpływa na aktualność informacji,
- wygoda w korzystaniu z informacji,
- możliwości przetwarzania informacji.

Coraz częściej istotnego znaczenia nabiera sam dostęp do informacji oraz jego zagwarantowanie użytkownikom. Ogromny przyrost źródeł informacji powoduje, że dla wielu grup ludzi są one niedostępne, bądź to z powodu ograniczonego prawa dostępu, bądź to barier geograficznych, technologicznych, czy językowych. W celu zagwarantowania równego i powszechnego dostępu do informacji o charakterze naukowym powstał ruch Open Access.

2. RUCH OPEN ACCESS

Rozwój znaczenia wiedzy oraz jej ciągle rosnąca wartość powodują, że dostęp do niej staje się coraz częściej utrudniony i coraz kosztowniejszy. Wiedza traktowana jest jak swego rodzaju towar, który może być przedmiotem handlu. Coraz częściej powstające konsorcja udostępniające odpłatnie bazy danych czerpią zyski z pracy ludzi nauki, która przecież opłacana jest z publicznych źródeł finansowania. Tym sposobem wiedza wygenerowana za pieniądze publiczne musi być ponownie kupowana przez ośrodki naukowe lub prywatnych subskrybentów, którzy chcą z niej skorzystać. Klóci się to

z zasadą darmowego i powszechnego dostępu do nauki oraz powoduje zahamowanie rozwoju naukowego.

Jako alternatywa tego zjawiska powstał ruch Open Access, zapewniający bezpłatny i powszechny dostęp do wiedzy. Opiera się on na założeniu, iż aby uzyskać darmowy dostęp do wiedzy zawartej w cudzych publikacjach, należy również za darmo udostępnić swoją twórczość i wyniki badań naukowych. Powszechne przestrzeganie tej zasady spowodowało by masowe, powszechne i darmowe udostępnianie treści naukowych, większy dostęp do wyników badań naukowych i w konsekwencji bardziej dynamiczny rozwój społeczeństwa i nauki.

Ruch Open Access powstał właśnie aby zapewniać darmowy, powszechny oraz szybki dostęp do pełnotekstowych zasobów baz danych, czyli dokumentów elektronicznych nazywanych e-printami. Początkowo związany był z naukami ścisłymi – matematyką, medycyną, chemią, informatyką oraz fizyką i umożliwił wymianę informacji między naukowcami z tych dziedzin wiedzy. Z czasem ruchem tym zainteresowali się pracownicy naukowcy innych dyscyplin. Ruch Open Access powstał w latach 60-tych, głównie w USA i Europie Zachodniej i od tego czasu ulega ciągłemu rozwojowi. Do dnia dzisiejszego powstało szereg dokumentów i deklaracji regulujących jego funkcjonowanie. Najważniejsze z nich to:

- Budapest Open Access Initiative and its FAQ (14.02.2002),
- Bethesda Statement on Open Access Publishing (20.06.2003),
- ACRL Principles and Strategies for the Reform of Scholarly Communication (28.08.2003),
- Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities (22.10.2003),
- UN World Summit on the Information Society Declaration of Principles and Plan of Action (12.12.2003),
- OECD Declaration on Access to Research Data From Public Funding (30.01.2004),
- International Federation Library Association Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation (24.02.2004),
- Australian Group of Eight Statement on open access to scholarly information (25.05.2004),
- EBLIDA Statement (04.2005) [Kleiber 2007:3].

3. BARIERY OGRANICZAJĄCE ROZWÓJ RUCHU OPEN ACCESS

Pomimo wielu korzyści, które przynosi wolny dostęp do cyfrowych źródeł wiedzy, rozwój ruchu Open Access nie jest tak dynamiczny, jak można by przypuszczać analizując jego zalety. Powodem jest szereg barier częstokroć trudnych do przezwyciężenia. Należą do nich m.in.:

- brak środków finansowych na inwestycje niezbędne przy tworzeniu wolnego dostępu do materiałów cyfrowych, szczególnie widoczny wśród krajów średnio i słabo rozwiniętych;
- bariery technologiczne – również, najbardziej widoczne w krajach słabo rozwiniętych, problemy z infrastrukturą informatyczną (wiele osób i instytucji tych krajów nie dysponuje jeszcze dostępem do Internetu);

- prawa autorskie, bardzo restrykcyjne w wielu krajach, blokujące dostęp do publikacji na wiele lat po śmierci autora;
- skomplikowane procedury publikowania w bazach danych, wymagające od autora i administratorów dużego zaangażowania, samozaparć i konsekwencji oraz brak prostych mechanizmów pozwalających na automatyczne umieszczanie w sieci określonych typów publikacji, bez skomplikowanych procedur;
- nieprzychylna polityka wydawców oraz dystrybutorów komercyjnych baz danych, dążących do zachowania dotychczasowych zysków finansowych poprzez próby blokowania wolnego dostępu do wiedzy i rozwoju ruchu Open Access;
- bariery o charakterze mentalnym i próby cenzury informacji, w społeczeństwach niedemokratycznych oraz dążących do kontroli przepływu informacji;
- niewielkie rozpowszechnienie idei ruchu Open Access, zwłaszcza w środowiskach akademickich oraz wśród potencjalnych autorów publikacji;
- bariery językowe występujące w wielu społeczeństwach, nie znających przede wszystkim języka angielskiego, a także innych języków obcych najczęściej używanych przez autorów publikacji treści cyfrowych;
- bariery związane z brakiem umiejętności wykorzystywania sprzętu komputerowego i oprogramowania niezbędnego do odczytu informacji zawartych w bazach danych, występujących nawet w środowisku akademickim;
- bariery napotymane przez użytkowników niepełnosprawnych np. niedowidzących, dla których nie opracowano dotąd odpowiednich wersji oprogramowania i obsługi stron www.

W kontekście wyżej wymienianych barier mówi się o trzech głównych grupach problemów, na które napotyka ruch Open Access. Są to: **open access initiative**, czyli problemy związane z rozpowszechnianiem samej idei ruchu Open Access, **open source initiative**, czyli zagadnienia związane z opracowaniem odpowiedniego oprogramowania umożliwiającego obsługę wolnego dostępu do treści cyfrowych oraz **creative commons**, czyli wszelkie problemy natury prawnej, z którymi boryka się ruch Open Access.

4. ZARZĄDZANIE PUBLIKACJAMI W OPEN ACCESS

Najważniejszą aktywność ruchu Open Access przejawia się w tworzeniu portali internetowych udostępniających publikacje na zasadzie wolnego dostępu. Portale te prezentują materiały na zasadach repozytoriów wiedzy lub czasopism Open Access. Liczba portali internetowych z różnych dziedzin wiedzy stale rośnie. Do najważniejszych można zaliczyć:

- Open Archives (<http://www.openarchives.org/>),
- ePrints (<http://eprints.org/>),
- OpCit (<http://eprints.org/>),
- OpenDOAR (<http://www.openaccess.org/>),
- INIST-CRNS (<http://www.inist.fr/openaccess/>),
- OAIster (<http://oaister.umdl.umich.edu/o/oaister/>),
- Open Citation Project Explore Open Archives (<http://opcit.eprints.org/exploresearchives.shtml>),
- Institutional Archives Registry (<http://archives.eprints.org/>).

Czasopisma Open Access mają podobny charakter jak tradycyjne czasopisma drukowane. Większość z nich jest recenzowana, dzięki czemu ich wartość merytoryczna jest podobna, jak w przypadku tradycyjnych czasopism. Różnie je to, że są udostępniane przez Internet każdej zainteresowanej osobie, a ich cykl wydawniczy jest znacznie

krótszy od czasopism tradycyjnych, dzięki czemu wyniki badań prezentowane na ich łamach nie tracą na aktualności. Autor publikujący w czasopiśmie Open Access nie traci praw autorskich do swoich tekstów. W czasopismach z wolnym dostępem inny jest również model finansowania. Koszty nie są nałożone na użytkowników informacji lecz na autorów. Opłaty za publikację artykułu ponosi najczęściej instytucja zatrudniająca autora. Dzięki temu są one ponoszone jednorazowo, nie zaś wielokrotnie przez czytelników, jak ma to miejsce w przypadku tradycyjnych czasopism.

Czasopisma Open Access mają w przeważającej większości charakter dziedzinowy. W Polsce są to m.in.:

- Acta Zoologia Cracoviensia (http://www.isez.pan.krakow.pl/index_pl.html),
- Instytut Biologii Molekularnej (<http://www.nencki.gov.pl/default.htm>),
- Biuletyn EBIB (<http://ebib.info/biuletyn/>).

Do czasopism zagranicznych należą m.in.:

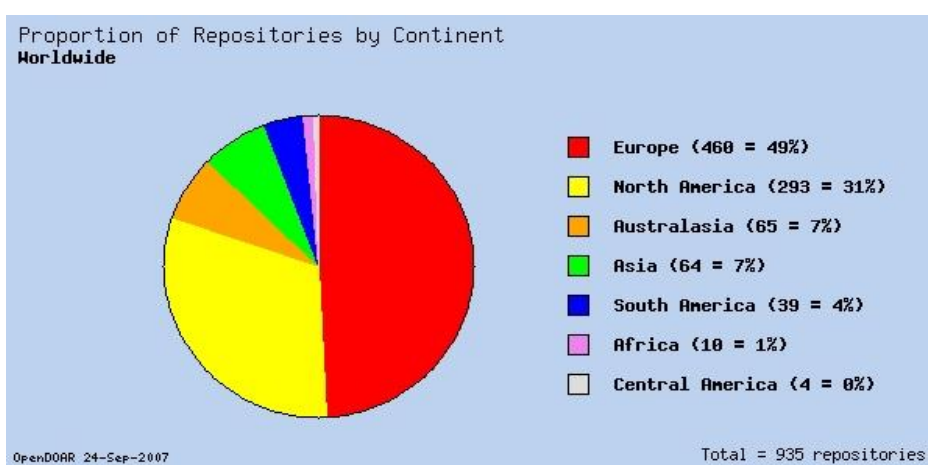
- Directory of Open Access Journals (<http://www.doaj.org>),
- BioMed Central (<http://www.biomedcentral.com>),
- SciELO (<http://www.scielo.br>),
- J-Stage (<http://www.jstage.jst.go.jp/browse>),
- Free Medical Journals (<http://www.freemedicaljournals.com/>),
- BUBL Journals (<http://bubl.ac.uk/journals>),
- Directory of Open Access Journal (<http://www.doaj.org/>),
- EZB – Free Access Journals (<http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/dfaj>),
- BioLine International (<http://www.bioline.org.br>),
- Open J-Gate (<http://www.openj-gate.com>),
- Free Agricultural Journals (<http://usain.org/agazines.html>),
- PLoS Journals (<http://www.plos.org/journals/idnex.html>).

Repozytoria Open Access mają za zadanie gromadzenie wiedzy naukowej w różnych postaciach: artykułów, książek, nagrań, ilustracji, wykresów, tabel, prezentacji, raportów naukowych, dysertacji itp. W przeciwieństwie do archiwów skupiają się na udostępnianiu wiedzy aktualnej, nie zaś materiałów archiwalnych. Tworzone są, podobnie jak czasopisma Open Access, przez instytucje naukowe, uczelnie akademickie oraz różnego typu fundacje. Pierwsze repozytorium o charakterze naukowym powstało w 1991 r. w Los Alamos i gromadziło wiedzę z zakresu nauk ścisłych. W chwili obecnej do najważniejszych repozytoriów na świecie należą:

- Digital Academic Repositories (DARE) (<http://www.darenet.nl/en/page/language.view/search.page>),
- ROAR Registry of Open Access Repositories (<http://roar.eprints.org/>),
- Open DOAR Directory of Open Access Repositories (<http://www.opendoar.org/index.html>),
- Scientific Commons (<http://en.scientificcommons.org/>),
- CogPrints (<http://cogprints.org/>),
- University of Queensland eSpace (<http://espace.library.uq.edu.au/>),
- HKU Scholars Hub – University of Hong Kong (<http://hub.hku.hk/>),
- OA1ster (<http://www.oa1ster.org/>),
- SHERPA/ROME0 Publisher Copyright Policies&Self-Archiving (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo.php>),
- Dublin City University Institutional Repository (<http://eprints.dcu.ie/>),
- University Digital Archive of the University of Groningen (<http://ir.ub.rug.nl/>),

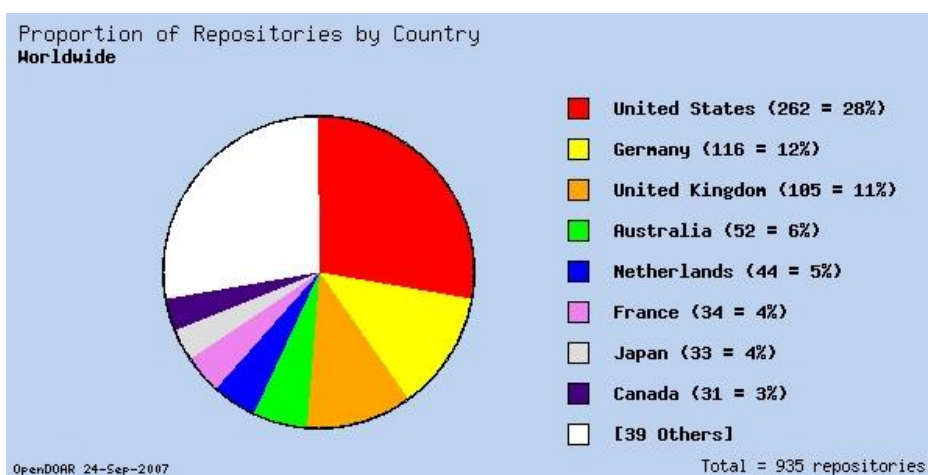
- arXiv (<http://arxiv.org/>),
- DSpace at MIT (<http://dspace.mit.edu/index.jsp>),
- TUBdok. Hochschulschriftenserver der Technischen Universität Hamburg-Harburg (<http://doku.b.tu-harburg.de/>),
- E-LIS (<http://eprints.rclis.org/>).

Szacuje się, że obecnie funkcjonuje na świecie prawie tysiąc repozytoriów, zaś ich liczba systematycznie rośnie. Liczbę repozytoriów zarejestrowanych przez Directory of Open Access Repositories, z uwzględnieniem ich geograficznego usytuowania przedstawiono na rysunku 1 i 2, zaś typy repozytoriów ze względu na rodzaj gromadzonych w nich dokumentów oraz typy repozytoriów ze względu na instytucję sprawczą przedstawiono na rysunku 3 i 4.

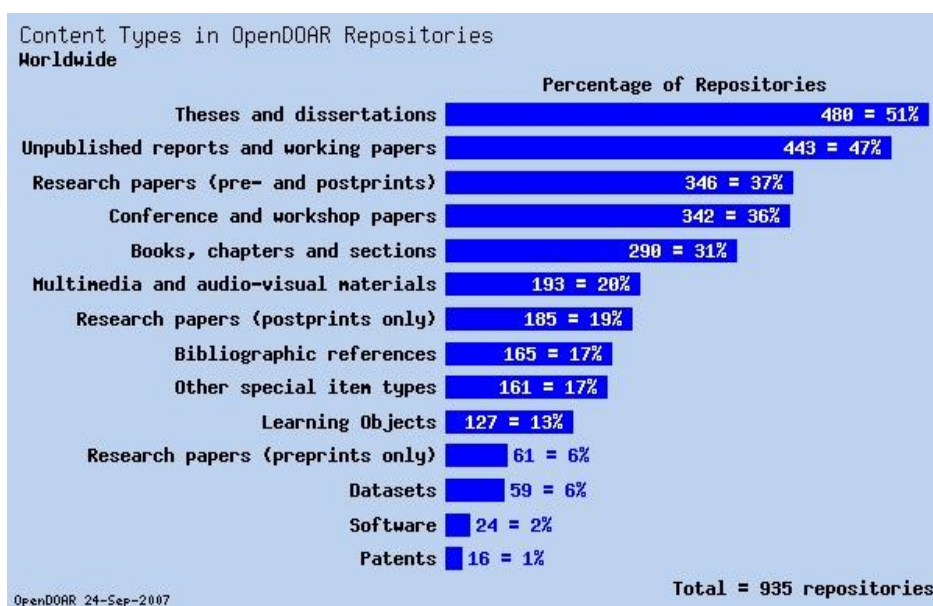
Źródło: <http://www.opendoar.org/find.php?format=charts>.

Rysunek 1. Liczba repozytoriów na świecie na poszczególnych kontynentach

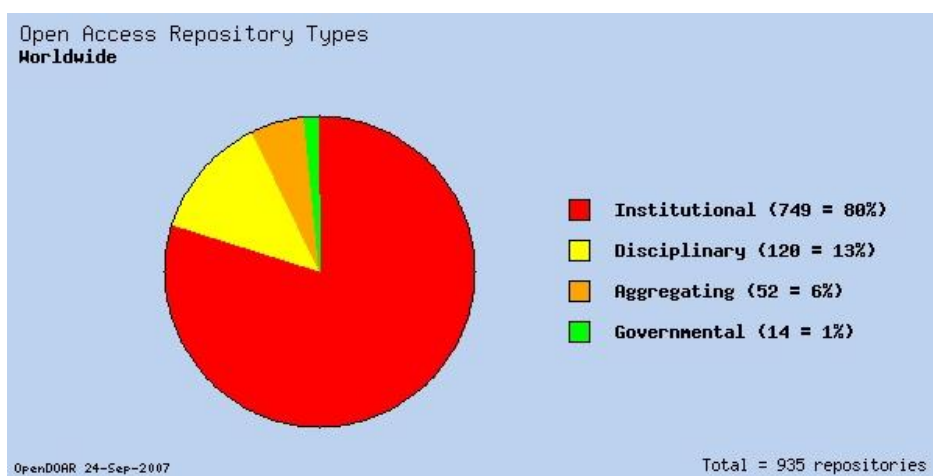
Źródło: <http://www.opendoar.org/find.php?format=charts>.

Rysunek 2. Liczba repozytoriów w poszczególnych krajach świata

Źródło: <http://www.openoar.org/find.php?format=charts>

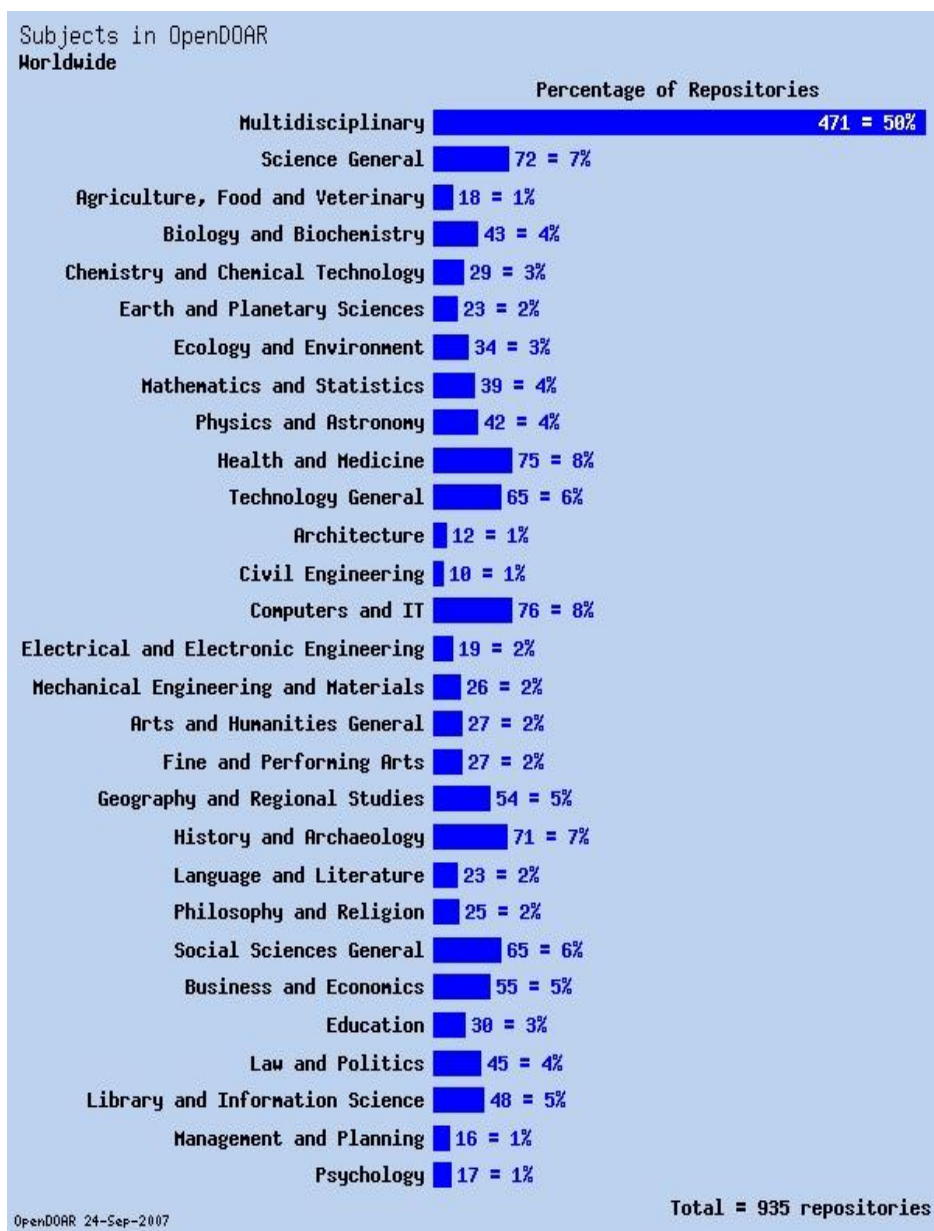
Rysunek 3. Typy repozytoriów ze względu na rodzaj gromadzonych w nich dokumentów

Źródło: <http://www.openoar.org/find.php?format=charts>

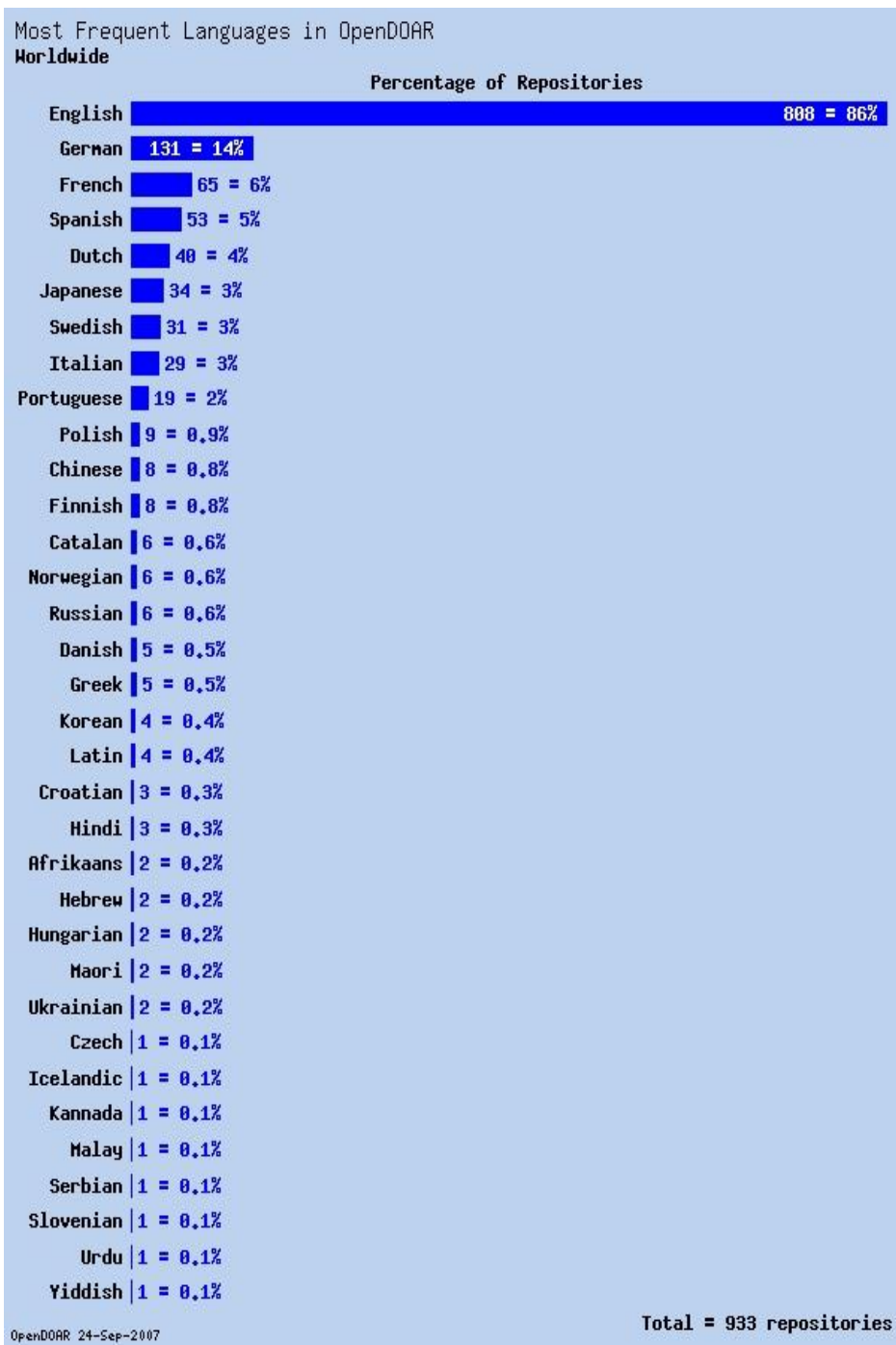
Rysunek 4. Typy repozytoriów ze względu na instytucję sprawczą

Jak wynika z danych przedstawionych na rysunku 5 oraz 6, najczęściej powstającymi repozytoriami nadal są bazy z zakresu nauk ścisłych, medycyny, weterynarii itp., najczęściej w języku angielskim. Znacznie mniej powstaje repozytoriów z zakresu nauk humanistycznych oraz repozytoriów o innych językach dokumentów jak angielski czy niemiecki.

Źródło: <http://www.opendoar.org/find.php?format=charts>

Rysunek 5. Zakres przedmiotowy repozytoriów na świecie

Źródło: <http://www.opendoar.org/find.php?format=charts>

Rysunek 6. Liczba repozytoriów ze względu na język publikacji dokumentów

Poza czasopismami oraz repozytoriami Open Access gromadzi bazy wiedzy zawierające różnego typu materiały szkoleniowe, konferencyjne, czy otwarte kursy internetowe dostępne dla każdej osoby w sieci Internet.

W celu sprawnego przeszukiwania coraz liczniejszych zasobów Open Access zostały stworzone specjalne multiwyszukiwarki, zajmujące się wyszukiwaniem informacji w czasopismach oraz repozytoriach Open Access. Część z nich ma charakter interdyscyplinarny, część zaś przeszukuje zbiory sprofilowane tematycznie, np. tylko nauki ścisłe lub tylko nauki humanistyczne. Do popularniejszych wyszukiwarek zaliczyć można m.in.:

- E-Print Network (<http://www.osti.gov/eprints/>),
- CERN Document Server (<http://cdsweb.cern.ch/>),
- OAIster (<http://oaister.umdl.umich.edu/o/oaister/>),
- OAI Search Interface
(<http://www.myoai.com/search/Search.cgi/LoginForm?Login=guest&Password=guest>),
- Networked Digital Library of Theses and Dissertations Union Catalog
(<http://zippo.vtls.com/cgi-bin/ndltd/chameleon>),
- Public Knowledge Project – Open Archives Harvester
(<http://pkp.sfu.ca/harvester/>),
- CiteSeer.IST (<http://citeseer.ist.psu.edu/>),
- ARC – Cross Archive Searching Service (<http://arc.cs.odu.edu/>),
- Citebase Search (<http://www.citebase.org/>).

5. PODSUMOWANIE

Blokowanie przepływu informacji w środowiskach naukowych może być istotnym czynnikiem wpływającym na obniżanie rozwoju naukowego. Dlatego przed ruchem Open Access pojawia się ważne zadanie nawiązania dialogu z decydentami podejmującymi decyzje w sprawie sposobu organizacji i finansowania nauki oraz komercyjnymi producentami baz danych. Ponadto aby ruch ten mógł dalej się rozwijać potrzebne są zmiany w parametrycznej ocenie jednostek naukowych. Niezbędne jest traktowanie prac naukowych publikowanych w czasopismach Open Access jako pełnowartościowych publikacji naukowych, tak by były one akceptowane w systemach cytowań, impact factor oraz brane pod uwagę w procedurach awansu zawodowego. Przyszłość ruchu Open Access zależy ponadto od polityki państwa w zakresie digitalizacji zbiorów dotychczasowych oraz tworzenia wersji elektronicznych zbiorów nowo powstających. W Polsce, jak dotąd, brak jasnych i skoordynowanych działań oraz koncepcji tworzenia baz danych wiedzy naukowej. Można jednak mieć nadzieję, że wzrastające zainteresowanie ruchem Open Access zaowocuje konkretnymi działaniami w kierunku jego wsparcia.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bednarek-Michalska B.: *Wolny dostęp do informacji i wiedzy czy wykluczenie edukacyjne? Trendy światowe a Polska*. EBIB Elektroniczny Biuletyn Informacyjny Bibliotekarzy [dokument elektroniczny], nr 2, 2005. Dostęp <http://ebib.oss.wroc.pl/2005/63/michalska.php>.

- [2] *Deklaracja Berlińska w sprawie otwartego dostępu do wiedzy w naukach ścisłych i humanistyce*. EBIB Elektroniczny Biuletyn Informacyjny Bibliotekarzy [dokument elektroniczny], nr 2, 2005. Dostęp <http://ebib.oss.wroc.pl/2005/63/deklaracja.php>.
- [3] Derfert-Wolf L.: *Serwisy tematyczne o kontrolowanej jakości w Internecie – subject gateways*. EBIB Elektroniczny Biuletyn Informacyjny Bibliotekarzy [dokument elektroniczny], nr 6, 2004. Dostęp <http://ebib.oss.wroc.pl/2004/57/derfert.php>.
- [4] Kleiber A.: *Repozytoria i Open Access, czyli swobodny dostęp do wiedzy*. Bibliotekarz, nr 9, 2007, s. 2-6.
- [5] Suber P.: *Kalendarium Open Access Initiative*. EBIB Elektroniczny Biuletyn Informacyjny Bibliotekarzy [dokument elektroniczny], nr 2, 2005. Dostęp <http://ebib.oss.wroc.pl/2005/63/kalendarium.php>.